

Dubravko Matanić

ULOGA ZATVORA

U ODRŽAVANJU DRUŠTVENOGA PORETKA

GENEZA FUNKCIJA ZAKONA

Iako su disciplinski aparati raznih oblika vlasti kroz stoljeća koristili arhitektonsku formu zatvora kao prostora u kojem su osuđenici čekali na uobičajenu kaznu mučenjem i/ili smrću, zatvori kao ustanove u kojima se provodi kažnjavanje striktno na principu lišavanja slobode relativno su novijega vijeka. Humanističke i prosvjetiteljske ideje dovele su u pitanje dotadašnje ponižavajuće modele kažnjavanja osuđenika, koji su zbog svoje teatralnosti i javnoga karaktera za samu vlast predstavljali svojevrsnu opasnost. Budući da su se smaknuća i razni oblici mučenja odvijali pred okupljenim mnoštvom na gradskim ulicama i trgovima, navedeni su disciplinski postupci vlasti mogli izazvati revolt stanovništva, a time i izbijanje pobuna i nereda. Upravo zbog takve potencijalne prijetnje koju su za sobom nosili javni rituali kažnjavanja, ono je premješteno u masivne, utvrđene i izolirane zgrade, daleko od očiju javnosti, a privremeno ili doživotno oduzimanje slobode postalo je ultimativna kazna za sve prekršitelje zakona¹.

Danas se sustav zatvora u velikoj mjeri uzima zdravo za gotovo - kao poželjan i *dobar* način kažnjavanja onih koji se ogriješe o društvena pravila i zakone koje donosi državna vlast. No, usprkos tome što u gotovo istome obliku postoje već više od dva stoljeća, čini se kako zatvori ne uspijevaju stati na kraj rastućem kriminalu i zločinu, što bi trebala biti njihova primarna funkcija. Uzevši u obzir samo tu činjenicu, može se steći dojam kako je funkcija zatvora, koji se i dalje neupitno zadržavaju kao osnovna metoda kažnjavanja, ipak znatno drugačije prirode, te kako cjelokupni suvremeni sustav kažnjavanja pogoduje održanju stanovitoga oblika moći koji se temelji na neprestanome nadzoru i zastrašivanju, ali i na već unaprijed predviđenome kršenju normi koje se institucionaliziraju u obliku zakona.

ZATVARANJEM DO PREOBRAZBE

Zamišljeni kao mnogo čovječniji način kažnjavanja i kao evolutivni *civilizacijski* odmak od mučenja koje je svojstveno *divljacima*, zatvori su svoju ulogu dobili u discipliniranju i preodgajanju društveno nepoćudnih pojedinaca. Pritom se *zakonitim zatočenjem* (Foucault, 1994., 239.) okrivljenika prisiljava na isplaćivanje duga vlastitim vremenom, kao jednim od njegovih najvećih privatnih dobara. S druge se strane *korektivnim tehnikama* (ibid., 1994., 240.) prekršitelja zakona zapravo želi odvratiti od njegovih *abnormalnih* navika i *pogrešnog* načina života koji su ga i doveli do počinjenja zlodjela, te ga kroz njegov boravak u zatvoru pripremiti za mjesto koje će zauzeti u društvu nakon izlaska na slobodu, bez ponovnoga istupanja protiv njegovih pravila. Analizirajući zatvorski sustav u djelu *Nadzor i kazna*, Michel Foucault navodi izolaciju, rad i prilagođavanje kazne svakome pojedinom slučaju kao tri temeljna načela kojima se, uz lišavanje slobode, ta preobrazba prijestupnika² želi postići. Izolacijom se osuđenik, između ostalog, odvaja od vanjskoga svijeta, zbog čega ima više vremena za razmišljanje o počinjenome djelu i vlastitoj krivnji, pri čemu mu je, na neki način,

1 Usprkos tome, kažnjavanje se smrću ipak održalo, a u nekim zemljama postoji i danas.

2 Za razliku od sudstva koje okrivljenika gleda s obzirom na počinjen čin i naziva ga prekršiteljem, kazneno-popravni aparat (zatvor) okrivljenika naziva prijestupnikom, stavljajući naglasak na njegov cjelokupni život koji je doveo do počinjenja prijestupa, čime ga se svrstava u kategoriju izopačenih zločinaca koje je potrebno preodgojiti. (Foucault, 1994., 260.-263.)

zatvorski rad jedina utjeha u samoći koju proživljava. Rad pritom funkcionira kao sredstvo dresure kojime se uspostavljaju odnosi moći jer se njegovim provođenjem u logiku zatvorenika urezuje apsolutnost zakona, kao i nužnost hijerarhije i nadzora. Konačno, s obzirom da se zatvorska kazna primjenjuje kao sankcija za gotovo sve oblike zločina, njezino trajanje mora ovisiti o vrsti prekršaja, što određuje sud, ali i o vremenu potrebnome da se osuđenik *popravi*, što je prepušteno odluci zatvorske uprave, a obzirom na njegovo dobro ili loše vladanje. (ibid., 1994., 243.-254.)

Iz svega navedenoga, mogu se primijetiti razne sličnosti zatvora s mnogim drugim ustanovama, kao što su samostani, škole, vojarne, bolnice, radionice, itd. Upravo na tragu tog preslikavanja svakodnevnih elemenata društvenoga života, Foucault postavlja pitanje:

Kako da zatvor ne bude smjesta prihvaćen kada, zatvarajući ljude, ispravljajući ih, čineći ih poslušnima, samo ponavlja, pa čak pomalo i naglašava, sve mehanizme koje susrećemo u društvenom tijelu? (ibid., 1994., 239.)

Takav pogled na stvari možda može pomoći u razjašnjenju pitanja zašto je zatvor tako *prirodna* i *normalna* pojava u našoj svijesti iako se, takoreći, temelji na *otimanju* ljudi i prisilnome oduzimanju njihove slobode, te koji su glavni razlozi njegovoga daljnjeg postojanja usprkos očitom neuspjehu u sprječavanju zločina?

ZAKONI KAO PREDUVJET ZA PROVOĐENJE NORMALIZACIJSKE MOĆI

Oslanjajući se na Foucaulta, koji se u svojim promišljanjima o zatvorima dotiče furijerista i anarhista³, ne bi bilo brzopleto i nepromišljeno pretpostaviti da je uloga zatvora, kao i svih njemu naizgled različitih (ali po svojoj funkciji discipliniranja ipak identičnih institucija), zapravo u održavanju čitavoga društvenog poretka, zasnovanoga na *izvršavanju normalizacijske moći*. (ibid., 1994., 322.) Cjelokupno je naše društvo zasnovano na binarnim oprekama koje se temelje na normi, odnosno liniji koja odvaja *poželjno*, *dobro* i *normalno* od svega ostaloga što ne spada u te ili slične kategorije.

Strukturalistički gledano, norma je stvar arbitarnosti, ona je (baš kao i jezik) posljedica proizvoljnoga dogovora. Do komplikacija dolazi kada određene instance na položaju moći neku normu odluče službeno utvrditi u obliku zakona, a njeno kršenje sankcionirati kaznom koja je predodređena samim tim zakonom. *Posljednjih smo godina 18. stoljeć a mogli prisustvovati uspostavljanju pojedinih veza ili utvrđivanju novih odnosa (...) zato što su se zbog novih oblika prava, zbog krutosti propisa, zbog zahtjeva što su ih postavljali bilo država, bilo vlasnici, bilo poslodavci, te zbog čvršćih nadzornih tehnika umnogostručavale prilike za prijestup i dovodile s onu stranu zakona mnoge pojedince koji u drugačijim uvjetima ne bi bili zapali u specijalizirani kriminalitet.* (ibid., 1994., 286.) Zakon, taj proizvoljni i dogovoreni skup rečenica koji od neke norme čini

³ Furijeristi smatraju kako ne postoji, dakle, neka zločinačka priroda nego djelovanje sile koja će pojedince, ovisno o tome kojoj klasi pripadaju, odvesti na vlast ili u tamnicu: da su siromašni, današnji bi sudski činovnici bez sumnje napučili robijašnice, a kažnjениci bi, da su dobrog roda, „predsjedali sudovima i ondje krojili pravdu“. (Foucault, 1994., 302.-303.) Anarhisti su, okrenuti potpunom rušenju bilo kakvog oblika vlasti, u prestupništvu vidjeli najborbeniji oblik neprihvatanja zakona, odabirući kao cilj svoga napada kazneni aparat (...) kada su htjeli ponovno uspostaviti ili ustanoviti političko jedinstvo među oblicima pučkog bezakonja. (Foucault, 1994., 306.)

svetu instituciju, princip je po kojemu se ljude, koji svojim ponašanjem prekrše *dogovor*, svrstava pod kategoriju *prijestupnika*.

Upravo je u tome i uspjeh zatvora: on *usred drugih oblika potiče poseban oblik bezakonja, dopuštajući da ga se izuzme, iznese na svjetlo dana i organizira kao relativno zatvorenu, ali pristupačnu sredinu*. (ibid., 1994., 288.) Ukoliko podijeljenost u društvu označimo kao klasnu, a tvorcima zakona označimo više klase, tada se za čitavi kazneno-popravni sustav zapravo može tvrditi da je u službi interesa tih *povlaštenih* klasa, koje svojim položajem na upravljačkoj ljestvici društva pomoću zakona nastoje osigurati i očuvati svoju poziciju.⁴ One pritom gotovo nikada neće spadati u kategoriju *prijestupnika* koja je osigurana nižim klasama, pošto se o kriminalitetu i prijestupništvu gornjih slojeva gotovo uopće ne govori u terminima *prijestupa* ili *zločina*⁵.

U tom smislu, Foucault primjećuje kako prijestupništvo svojstveno bogatima, koje je zapravo izvor bijede i razlog pobune siromašnih, *zakoni toleriraju, a kada se i dogodi da dođe pod njihov udar, sigurno je u blagost suda i diskretnost tiska*. (ibid., 1994., 301.) Zatvori, dakle, uz pomoć sustava zakona na svojevrsan način opravdavaju i provode klasnu nejednakost, iako se često tvrdi kako su u modernome društvu svi ljudi pred zakonom jednaki.

ZATVORI KAO REPLIKATORI PRIJESTUPNIŠTVA

Kao što je istaknuto, kazneno-popravni sustav kažnjavanja zatvorom kao glavnim instrumentom njegova provođenja, na simboličkoj razini zapravo sam izdvaja određenu vrstu bezakonja koju označuje kao prijestupništvo, pri čemu uspijeva *proizvesti prijestupnike kao patologiziran subjekt* (ibid., 1994., 289.) kojeg je potom moguće kontrolirati, ali i iskorištavati u razne ideološke i praktične svrhe. Prijestupnici, tj. prekršitelji zakona i zatvorenici, u svijesti *normalnih* i *uzornih* građana predstavljaju izopačene ljude čiji primjer ne treba slijediti, u čemu je zapravo vidljiva prisutnost moći vladajućega sustava da kroz takvo *prokazivanje vještica* uspostavlja red u društvu kojim upravlja. S druge strane, prijestupništvo kao *ukročeno bezakonje* (ibid., 1994: 291) može poslužiti kao dodatno opravdanje za oštrije provođenje nadzora i kontrole u društvu; primjerice uvođenjem nadzornih kamera u javne prostore ili povećanjem ovlasti policije. Također, *može se reći da prijestupništvo, podržano od kaznenog sustava usredotočenog na zatvor, predstavlja skretanje bezakonja radi okolišnoga postizanja nedopuštene dobiti i nedopuštene vlasti vladajuće klase*. (ibid., 1994., 291.-295.)

Uloga je zatvora u cijelome tom procesu golema. Iako bi trebali smanjiti stopu kriminaliteta i broj prekršaja, što ne čine, izgleda da zatvori zapravo pogoduju njihovom održavanju, ako ne i povećanju. (ibid., 1994., 275.-276.) U tome smislu svrha zatvora i kažnjavanja *nije uklanjanje prekršaja, već njihovo razlučivanje, raspodjela, iskorištavanje* (ibid., 1994., 283.), pri čemu će uvijek postojati kategorija *neposlušnih* zbog kojih će se čitavi sustav kažnjavanja neprestano morati održavati na životu.

Uz to što zatvori na simboličan način od prekršitelja zakona stvaraju prijestupnike, može se reći kako oni to i doslovno čine.

⁴ Prije nego li se zapitamo je li pravedno ili ne kazniti zatvorom onoga tko krši pravila, trebamo se zapitati tko odlučuje i kako o pravilima ovoga društva. (Ispod pločnika, god. 4., br. 8, 2010., 11.)

⁵ Radnje kao što su ubijanje ljudi ratovima, iskorištavanje stanovnika siromašnih zemalja za jeftinu radnu snagu, pa i kažnjavanje građana prisilnim zatvaranjem, na neki se način smatraju društvenim običajima.

Naime, praksa pokazuje da zatvor, koji bi trebao primjenjivati zakone i učiti zatvorenike njihovome poštivanju, zapravo i sam počiva na svojevrsnoj zloupotrebi vlasti: kod zatvorenika, u konačnici, više pojačava sklonost prema kriminalitetu, no što ih preodgaja u uzorne pripadnike društva.

Ruski revolucionar i teoretičar anarhizma Petar Kropotkin⁶ u svojim je memoarima to prokomentirao rečenicom: *Zatvori, na koje se obično gleda kao na zaštitu od nesocijalnih postupaka - u suštini su rasadnici baš za to.* (Kropotkin, 1978., 260.) Nazivajući ih *univerzitetima zločinstva*⁷ (ibid., 1978., 261.), Kropotkin primjećuje, kao i Foucault nekoliko desetljeća kasnije, kako zatvori vrlo često uzrokuju krivična djela u povratu i to iz razloga što omogućuju sredinu u kojoj se zatvoreni prijestupnici mogu (u) družiti, solidarizirati i bolje pripremiti za buduće kriminalne pothvate. Licemjerje zatvorskoga sustava koji i sam tolerira mnoge radnje koje nisu određene zakonom ili su zabranjene (kao što su premlaćivanja ili ponižavanja od strane čuvara), kod zatvorenika stvara dodatnu averziju prema institucijama i društvu, a *prijestup koji bude izvršio poslije oslobađanja sigurno će biti ozbiljniji nego onaj zbog kojega je osuđen prvi put.*⁸ (ibid., 1978., 261.)

Razlog ponovnome okretanju kriminalu bivših zatvorenika može biti i u trajnome *prijestupničkom pečatu* kojega nose sa sobom, pošto su nakon izlaska na slobodu pod stalnim policijskim nadzorom te zbog svoje prošlosti često ne mogu naći posao.

Zatvor i na neizravan način *proizvodi prijestupnike bacajući u bijedu zatvorenikovu obitelj* (Foucault, 1994., 279.)⁹, pri čemu postoji mogućnost da se i djeca zatvorenoga čovjeka, uslijed neimaštine u kojoj se nađu, okrenu kriminalu i završe u zatvoru. Kada se to jednom dogodi, ova su djeca potencijalno zauvijek osuđena na začarani krug prijestupništva, čime se prisutnost zločina, umjesto da se iskorjenjuje, dodatno potencira¹⁰.

DRUŠTVO ZLOČINA I KAZNE

U krajnjemu je slučaju upitno zaslužuje li zatvor, svojom tehnikom ponižavanja i slamanja volje pojedinca, epitet *humano*, koji bi u ovome smislu označavao nešto primjereno čovjeku. Iako naizgled bitno drugačija i blaža vrsta kažnjavanja od svojih povijesnih prethodnika, zatvor je zapravo, samo još jedan u nizu kaznenih sustava koji opravdavaju i brane postojanje društva obilježenoga hijerarhijom, potčinjavanjem, nadzorom i granicama. Element kojemu se u cijeloj priči pripisuje *humanost* u biti je prelazak s komadanja živoga ljudskog tijela na njegovo skladištenje i zaključavanje u za to predviđene prostore.

No, poanta je ostala ista - ne budeš li činio što ti se kaže, bit ćeš kažnjen.

Ukoliko se ova poanta ugradi u svijest svakoga pripadnika društva, sustav zatvora ispunio je svoj cilj: tijekom čitavoga života čovjek ne mora prekršiti neki zakon ili normu, no od malih je nogu svjestan posljedica toga čina.

⁶ Kropotkin je, kao oficir u Istočnom Sibiru, sudjelovao u pokušajima reformiranja zatvora i sustava progonstva, a također je tijekom života zbog svojega političkog djelovanja nekoliko puta i sam bio u zatvoru, u Rusiji i Francuskoj, te je 1886. godine u Londonu izdao knjigu *In Russian and French Prisons*.

⁷ Slično tome, Faucher zatvore naziva *kasarnama zločina*. (v. Foucault, 1994., 278.)

⁸ prev. lekt.

⁹ usp. (Kropotkin, 1978., 255.-256.)

¹⁰ *Stari kažnjenci bili su najtužniji prizor. Za mnoge od njih zatvorsko iskustvo počinjalo je u djetinjstvu ili ranoj mladosti; drugi su dopadali u zatvor u zreloom uzrastu; ali... „čim si dopao zatvora, znači zatvor čitavog života“. Takva je uzrečica nastala na osnovi iskustva. I sada, pošto bi prešli šezdesetu, stari su znali da će skončati u zatvoru.* (Kropotkin, 1978., 259.), prev. lekt.

U tome smislu, zatvor nije samo *ustanova u kojoj se izvršavaju kazne lišenja slobode ili vrsta kazne zbog učinjenog krivičnog djela (...) i prekršaja* (*Opća enciklopedija*, svezak 8, 1982., 683.), već i sama predodžba onoga što se događa prilikom odstupanja od neke norme. No, usvoji li se činjenica da je čitavo društvo uređeno na principu discipliniranja, potčinjavanja i zastrašivanja - od obitelji, preko škole, do posla - zatvor se čini kao nešto posve razumljivo i *prirodno*.

Svaka institucija koja se pojedincu obraća nadređenim tonom ima vrlo bitnu ulogu u konstantnome podsjećanju na postojanje određenih pravila igre, nametnutih od strane onih koji su za to dovoljno moćni, sposobni ili drski. Zatvor, u tome slučaju, izričito predstavlja moć i drskost vladajućih slojeva, koji, pod krinkom države, zastupaju svoje interese, pozivajući se pritom na termine kao što su *legitimitet* ili *sigurnost naroda*.

Čini se da je zatvor još jedan od paradoksa civilizacije: pokazatelj kako čovjek, uza sve svoje intelektualne sposobnosti kojima se toliko ponosi, ne može pronaći način suživota s ostalim ljudima, a da se ne temelji na prisili i potčinjenju. Vlast, koja od svojih podanika zahtijeva da poštuju zakone, uspjela je uvjeriti te iste podanike u vlastitu *prirodnost* i datost, mirno počivajući na iskorištavanju ljudi i manipulaciji, te na zločinima koje nikada neće priznati jer ne postoje u zakonskim knjigama.

Ne čudi, stoga, što je Francuska revolucija obilježena napadom na zatvor Bastille, a nedavni neredi u Grčkoj na policijske postaje i banke, kao mjesta koja simboliziraju tamnice slobode i podsjećaju na aroganciju *povlaštenih*. No, pravi zatvori nisu kamene tvrđave koje nestaju pukim rušenjem zidova. Njihovo postojanje omogućeno je slijepim ljudskim vjervanjem u *svetost* normi i strahopoštovanjem prema *nužnoj* vlasti, što čini nevidljive granice i čvrste zidove naših zatvorskih ćelija iz kojih nije tako jednostavno izići.

BIBLIOGRAFIJA

Foucault, Michel: *Nadzor i kazna: rađanje zatvora*. Zagreb: Informator/Fakultet političkih znanosti, 1994.

Kropotkin, Petar: *Zapisi jednog revolucionara*. Beograd: NIRO Mladost, 1978.

Anarhisti: „Zašto smo protiv zatvora, protiv svih zatvora?“. *Ispod pločnika*. Zagreb, god. 4., br. 8, 2010.

Jugoslavenski leksikografski zavod: *Opća enciklopedija*. Zagreb: Grafički zavod Hrvatske, 1978.